

С. І. ДОРОШЕНКО

І. О. ШАШКОВА-ЖУРАВЕЛЬ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРИНЦИПІВ ТЛУМАЧЕННЯ ЮРИДИЧНИХ НОРМ У МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯНИНА

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(34), с. 134–139

Досліджено принципи тлумачення норм права у механізмі забезпечення прав і свобод громадянина. Розкривається сутність цих принципів, досліджується практика Євросуду та Конституційного суду України.

Тлумачення норм права, само по собі, є необхідним і важливим елементом будь-якого правореалізаційного процесу, у тому числі правозастосовної діяльності. Під час реалізації загальних приписів правових норм виникає потреба конкретизувати ті чи інші аспекти їх змісту, враховуючи обставини кожного конкретного випадку. Саме тлумачення норм права дає змогу суб'єкту права збагнути їх сутність, цілі та призначення, а також правильно використовувати норми у конкретних правових ситуаціях.

На думку Ю. М. Тодики, необхідність тлумачення правових норм зумовлюється і тим, що “право являє собою специфічне суспільне явище, яке має свої закономірності розвитку, форми прояву та реалізації, структуру, принципи, способи й типи регулювання. Ця специфіка вимагає особливої діяльності із з'ясування змісту права”. Мова, зокрема, йде не лише про інтерпретацію специфічних юридичних термінів, а й про врахування особливостей правового регулювання, у тому числі, можливих невідповідностей між формою та змістом права, між статичним характером правових норм і динамічним розвитком правових відносин тощо. У правовому суспільстві, як підкреслює Ю. Л. Власов, тлумачення юридичних норм є стабілізуючим чинником процесу регулювання суспільних відносин,

сприяє підвищенню ефективності правових норм, зміцненню законності, захисту прав людини і громадянина.

На сьогодні одними з найактуальніших для вітчизняної науки та практики є низка питань, пов'язаних з тлумаченням норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Це пояснюється, по-перше, нагальною необхідністю впровадження конвенційних стандартів до національної правової системи, а по-друге, абстрактністю норм Конвенції, що вимагає їх постійного тлумачення, і в першу чергу з боку Європейського суду з прав людини. Недаремно відомий англійський дослідник європейської системи захисту прав людини Джеремі Макбрайд на початку своєї статті “Принципи, що визначають тлумачення та застосування Європейської конвенції з прав людини” зауважив: “Є річ, яку має чітко усвідомити кожен, хто прагне застосувати Європейську конвенцію з прав людини: що саме лише ознайомлення з текстом положень Конвенції не дає змоги збагнути весь її сенс. Адже, попри існування різноманітних підходів, з яких можна скористатися, беручись тлумачити юридичні тексти, лише той, що відповідає обраному Європейським судом з прав людини, гарантуватиме застосування цих положень відповідно до міжнародних зобов'язань щодо забезпечення

визначених у Конвенції прав і свобод. Підхід Суду виявляємо у його рішеннях у справах, взятих ним до розгляду, та в усій його практиці, що внаслідок цього постала” [1, 3].

Таким чином, особливості інтерпретації положень Конвенції доцільно розглядати тільки в контексті практики Європейського суду з прав людини.

Слово “тлумачити” в українській мові означає “визначати зміст, роз’яснити, з’ясувати суть чого-небудь; давати якесь пояснення” або “висвітлювати певним чином, розуміти так чи інакше що-небудь; трактувати”.

У загальній теорії права поняття “тлумачення норми права” найчастіше визначається як “розумова інтелектуальна діяльність суб’єкта, пов’язана зі встановленням... [її] значення (змісту)”, або як “з’ясування та роз’яснення її справжнього змісту, що підлягає реалізації у даних конкретних умовах її дії”. При цьому “з’ясування” та “роз’яснення” розглядаються як складові єдиного процесу.

Під з’ясуванням слід розуміти інтелектуальний процес з обробки певного інформаційного блоку — норми права, а також формування у самого суб’єкта, який тлумачить, висновків щодо змісту такого інформаційного блоку. Іншими словами, з’ясуванням є специфічний розумовий процес виявлення, осмислення й обґрунтування “для себе” справжнього змісту юридичної норми [2, 252].

Натомість, роз’яснення являє собою різні спеціальні форми зовнішнього публічного вираження для загального використання результатів відповідного (офіційного або неофіційного) з’ясування змісту норми, що тлумачиться. Отже, метою роз’яснення є виражене зовні словесне обґрунтування та конкретизація змісту правової норми, надання їй додаткової ясності “для інших”.

Слід зазначити, що тлумачення — це складний дедуктивно-індуктивний процес пізнання змісту норми права, який охоплює всі рівні або ступені юридичного аналізу:

- аналіз буквального тексту, тобто “літери закону”;
- догматичний аналіз, або аналіз юридичних особливостей норм, їх техніко-юридичної своєрідності, конструюван-

ня їх логічної структури на підставі правових розпоряджень (догма права);

- соціально-історичний аналіз моральних, економічних та інших передумов закону, які дають можливість пізнати волю нормотворчого органу (“дух закону”) [3, 117].

Результат тлумачення залежить від багатьох об’єктивних (особливості мови і текстуального оформлення правової норми; наявність системних зв’язків між нормою, що тлумачиться, та іншими нормами; специфіка конкретних обставин, до яких норма права застосовується, тощо) і суб’єктивних факторів (правова свідомість особи, яка здійснює тлумачення, рівень її правових знань, професійної підготовки тощо).

Інтерпретація норм права здійснюється за допомогою різних прийомів і методів, з дотриманням відповідних правил. Щодо тлумачення міжнародних договорів, такі правила встановлені у Віденській конвенції про право міжнародних договорів. Зокрема, у ст. 31 Віденської конвенції сказано, що міжнародний договір повинен тлумачитись добросовісно, відповідно до звичайного значення, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об’єкта і цілей договору. Спеціальне значення надається термінові лише в тому випадку, коли встановлено, що учасники мали такий намір. Під час тлумачення міжнародних договорів також враховується:

- будь-яка угода, яка стосується договору і якої було досягнуто між усіма учасниками у зв’язку з укладенням договору;
- будь-який документ, складений одним або кількома учасниками у зв’язку з укладенням договору і прийнятий іншими учасниками як документ, що стосується договору;
- будь-яка наступна угода між учасниками щодо тлумачення договору або застосування його положень;
- наступна практика застосування договору, яка встановлює угоду учасників щодо його тлумачення;
- будь-які відповідні норми міжнародного права, які застосовуються у відносинах між учасниками [4, 212].

Тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, у цілому, не потребує якогось особливого, невідомого загальному міжнародному праву інструментарію, хоча з формально-юридичної точки зору на неї не розповсюджується дія правил згаданої вище Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Так, згідно з положеннями ст. 4 Віденської конвенції, вона застосовується тільки до договорів, укладених державами після набрання нею чинності щодо цих держав, тоді як Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод була укладена 4 листопада 1950 р. і набрала чинність 3 вересня 1953 р., тобто задовго до дати підписання Віденської конвенції — 23 травня 1969 р. Утім, як зазначив Європейський суд з прав людини у 1975 р. у справі “Golder v. the United Kingdom”, “Суд готовий виходити з того, як це роблять Уряд і Комісія, що він повинен керуватися статтями 31–33 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 р. Ця Конвенція ще не набрала чинності, а в статті 4 указується, що вона не буде мати зворотної дії, але в статтях 31–33 Конвенції викладені правила тлумачення, прийняті в міжнародному праві, на які Суд уже посилався у відповідних випадках. У цьому відношенні в цілях тлумачення Європейської Конвенції необхідно керуватися оцими правилами, проте із застереженням — “без шкоди для відповідних правил даної організації” (ст. 5 Віденської конвенції), в даному випадку Ради Європи” [5, 185].

Разом із тим, тлумачення Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод має обов’язково враховувати її особливу природу як “правозахисного” договору. Зокрема, з’ясування змісту норм цієї Конвенції нерідко вимагає від інтерпретатора надання вирішального значення її об’єкту й меті з можливим ігноруванням при цьому інших засобів і прийомів тлумачення. Іншими словами, в центрі уваги інтерпретатора мають бути права людини, що виступають мірилом оцінки правомірності тих чи інших дій або бездіяльності держав — учасниць Конвенції. Це, безперечно, впливає як на формування сис-

теми принципів тлумачення конвенційних норм, так і вибір методу тлумачення у кожному конкретному випадку [6, 19].

Слід зазначити, що Страсбурзький суд протягом своєї піввікової діяльності із застосування Конвенції виробив низку принципів тлумачення її норм, які визначають основні засади, вихідні ідеї розуміння їх змісту. Ці принципи не тільки “співпрацюють” між собою, вони взаємодоповнюють один одного, що дає підставу вважати їх системою.

Аналіз здійснюваної Страсбурзьким судом інтерпретації норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод дає змогу виокремити такі принципи тлумачення [7, 78]:

- принцип ефективного та динамічного тлумачення;
- принцип забезпечення правової визначеності (принцип дотримання прецеденту);
- принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів;
- принцип забезпечення певної свободи національного розсуду;
- принцип автономного тлумачення;
- врахування загальноновизнаних міжнародних стандартів і принципів міжнародного права;
- принцип забезпечення мінімальних гарантій прав і свобод людини;
- принцип пропорційності та забезпечення рівноваги інтересів.

Принцип ефективного й динамічного тлумачення та принцип забезпечення правової визначеності (принцип дотримання прецеденту). Сформульована Європейським судом з прав людини у справі “Airey v. Ireland” правова позиція — “Конвенція гарантує не теоретичні та ілюзорні права, а права, які мають практичний вплив і є ефективними”, — зіграла вирішальну роль у визначенні його ролі в європейській системі захисту прав людини. Саме потреба здійснення на практиці дієвого захисту прав і свобод людини зумовила застосування Судом такого підходу до тлумачення норм Конвенції, який дає йому змогу постійно розширювати встановлені Конвенцією гарантії. З огляду на це, принцип ефек-

тивного та динамічного тлумачення конвенційних норм у практиці Страсбурзького суду фактично перетворився на спосіб “експлуатації потенційних можливостей Конвенції”.

Теза щодо існування принципу ефективного захисту прав людини впливає з положень Преамбули Конвенції, де зафіксовано, що одним із засобів досягнення більшої єдності між членами Ради Європи є захист і розвиток прав та свобод людини. Як слушно зауважує В. Мармазов, у преамбулі Конвенції міститься низка положень, що відображають суспільний світогляд, у центрі якого — людина. Зокрема, у п'ятому абзаці преамбули визначено, що основні свободи є підвалинами справедливості та миру, і тому додержання та забезпечення прав людини набувають вирішального значення в людському суспільстві. “Вочевидь, узявши за взірєць преамбулу до Конвенції, Суд розглядає останню як відправну точку нового витка розвитку історичного процесу. У спробах тлумачення Конвенції Суд ґрунтується скоріше на самому її дусі, ніж на її букві, та розглядає передусім майбутні перспективи її застосування, а не її значущість для минулого”.

Виокремлюють три види прав людини та основні свободи, гарантовані Конвенцією:

- абсолютні права та свободи, які в жодному разі не можна порушувати — незалежно від умов, що існують у суспільстві (наприклад, право на життя; заборона катувань, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження);

- права та свободи, до яких можна застосувати лише дуже вузькі (специфічні) обмеження (наприклад, право на особисту свободу та недоторканність; право на справедливий суд);

- права та свободи, користування якими може бути пов'язано з низкою дещо ширше сформульованих конфліктуючих інтересів (скажімо, у ст. 9 Конвенції йдеться, що свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і сво-

бод інших осіб; у ст. 10 Конвенції зазначено, що здійснення свободи вираження поглядів, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може бути предметом таких формальностей, умов, обмежень або санкцій, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського спокою, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду) [8, 254].

Проаналізувавши текст Конвенції та Протоколів до неї можна дійти висновку, що кількість викладених у них прав і свобод, які підлягають певним обмеженням, становить більшість порівняно із абсолютними правами та свободами. Зважаючи на це, Європейський суд з прав людини пильно стежить за тим, щоб обмеження прав і свобод, застосовані в кожному конкретному випадку, не притлумлювали цінність відповідних прав.

Принцип забезпечення певної свободи національного розсуду. Специфіка Європейського суду з прав людини як наднаціонального органу, покликаного здійснювати нагляд за дотриманням державами зобов'язань, взятих ними відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, вимагає від нього у кожному конкретному випадку обов'язково враховувати не лише закріплені в Конвенції загальноєвропейські стандарти в галузі прав людини, а й культурні, політичні, соціальні, економічні та інші особливості й реалії країн, яких стосується відповідна справа. Більше того, враховуючи субсидіарну природу своїх юрисдикційних повноважень, Страсбурзький суд постійно виявляє готовність визнавати за державами — учасниками Конвенції прерогативу вирішувати, накладення яких саме обмежень прав і свобод людини є доцільним і доречним за даних конкретних обставин [2, 253].

Такий підхід Суду знайшов вираження у доктрині меж самостійної оцінки (розсуду) держав-учасниць, яка перетворилася на сво-

ерідний принцип тлумачення положень Конвенції. Сутність цього принципу полягає в тому, що обов'язок застосовувати, тлумачити та конкретизувати норми Конвенції покладаються, у першу чергу, на національні органи. Головне ж завдання Страсбурзького суду полягає у здійсненні контролю за тим, щоб дії держав не виходили за встановлені Конвенцією межі. Іншими словами, національні державні органи хоча й наділені певною свободою в питанні визначення точного обсягу гарантованих Конвенцією прав і свобод, а також конкретних засобів їх обмеження, повинні при цьому неодмінно враховувати принципи, закладені в Конвенції та прецедентному праві Суду.

Принцип автономного тлумачення. З огляду на багатоманітність правових систем держав — членів Ради Європи, Страсбурзькому суду нерідко доводиться мати справу з великою кількістю правових понять, що не мають єдиного визначення в різних європейських країнах. Це практично унеможлиблює тлумачення деяких термінів Конвенції відповідно до їх буквального значення. За цих умов Суд пішов шляхом пошуку “спільного знаменника” у розумінні відповідних понять. Причому наявність законодавчого визначення того чи іншого терміну в національному праві держави, що виступає відповідачем у справі, ще не означає, що результат розгляду справи є заздалегідь визначеним [1, 138].

Скажімо, те, що в національному праві певної країни визначається як дисциплінарний проступок, у розумінні Суду може кваліфікуватися як “кримінальне обвинувачення”. У справі “Engel and others v. the Netherlands” заявниками були Корнеліус Й. М. Енгель, Петер Ван дер Вієл, Герріт Ян Де Віт, Йоханнес С. Дона та Віллем А. С. Шул, які проходили у 1970–1971 рр. строкову військову службу у збройних силах Нідерландів. За порушення воєнної дисципліни відповідними командирами на них були накладені різні покарання:

направлення до дисциплінарного підрозділу, арешт з “м'яким”, “посиленим” і “строгим” режимом утримання. Заявники скаржилися на порушення п. 1 і п. 4 ст. 5, п. 1 ст. 6 та деяких інших статей Конвенції. Враховуючи те, що в ст. 6 Конвенції немає згадки про дисциплінарне судочинство, принципове значення в цій справі мало питання про те, чи поширюються гарантії цієї статті на даний випадок [5, 114].

Вивчення й дослідження цих принципів є важливим з точки зору підвищення ефективності та результативності правотлумачної діяльності як самого Європейського суду з прав людини, так і національних органів влади, які застосовують Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод.

Література

1. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства: Автореф. — К., 2005. — С. 6.
2. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування: Пер. з англ. — К.: Арттек. — С. 250–254.
3. Килкэ У., Чефранова Е. Европейская конвенция о защите прав и основных свобод: прецеденты и комментарии // Российская акад. правосудия. — М., 2001.
4. Теория государства и права: Учебник / Под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. — М., 2004. — 499 с.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. — К., 2002. — Т. 4. — 351 с.
6. Гамбаров Ю. С. Свобода и ее гарантия. — СПб, 1910. — 340 с.
7. Лавріненко О. В. Ідеї моральності й морально-оціночні поняття в законодавстві України: теоретичний аналіз сучасної доктрини // Veda: teorie a praxe — 2008: materiály IV Mezinárodní vědecko-praktická konference, (Praha, 16–31 srpna 2008 roku). — Praha: Publishing House “Education and Science” s.r.o., 2008. — Díl 8. Právni vědy. — Stran. 77–80.
8. Тодика Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине. — К., 2004. — 490 с.

Проаналізовано поняття тлумачення юридичних норм механізму забезпечення прав і свобод громадянина. На основі матеріалів практики Європейського суду з прав людини та КСУ досліджено принципи тлумачення юридичних норм механізму забезпечення прав і свобод громадянина.

Проанализированы понятия толкования юридических норм механизма обеспечения прав и свобод гражданина. На основе материалов практики Европейского суда по правам человека и КСУ исследованы принципы толкования юридических норм механизма обеспечения прав и свобод гражданина.

Analyzed the concept of interpretation of legal norms mechanism for ensuring the rights and freedoms of citizens. On the basis of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court examined the principles of interpretation of legal norms mechanism for ensuring the rights and freedoms of citizens.

Надійшла 19 квітня 2012 р.